Gie Van den Berghe

KENNIS EN ONWETENDHEID OVER NAZI-KAMPEN[1]

Het geschiedkundig onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog kwam in België relatief laat op gang. Eind jaren zestig, toen het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog van start ging, stonden we nog nagenoeg nergens. Sindsdien werd al heel wat werk verzet maar er blijft nog enorm veel te doen [2].

Een tekort aan middelen en bepaalde beleidskeuzen hebben er bijvoorbeeld voor gezorgd dat het onderzoek naar de nazi-kampen, naar de belevenissen en ervaringen van Belgen in die kampen, tot op heden ronduit stiefmoederlijk behandeld werd. Kennelijk ging men ervan uit of rationalizeerde men achteraf dat over die kampen toch bijna alles gezegd was.

De mening dat over de nazi-kampen alles geweten is, is even wijd verspreid als onjuist. Veel is fout gekend, veel werd nog niet of werd op ongeldige wijze verklaard. Een groot deel van de kennis terzake zit nog in een mytisch, pre-rationeel of pre-historisch stadium. Veel zit nog ingebed in een moreel denkkader wat gezien de enormiteit van wat in de kampen gebeurd is niet hoeft te verbazen. Nogal wat verklaringen dulden geen invraagstelling, sommige domeinen mogen nog niet kritisch onderzocht worden.

Eén oorzaak van de mening dat we uitgedacht zouden zijn over de kampen is dat mensen van oudsher de neiging hebben zich van ellende af te keren, zeker als ze tot het verleden behoort. In de volksmond heet het dat de doden hun doden moeten begraven. Naast geschiedkundigen die beroepshalve omkijken, blijven alleen direkt betrokkenen bij het verleden stil staan. Zij, overlevenden en nabestaanden, zijn het ook die het voortouw nemen bij de geschiedschrijving van wat de slachtoffers overkomen is en hun leven kwellend blijft beïnvloeden.

---

1 Bewerking van de voordracht gehouden op de vijftigste herdenkingsdag van het *Nacht-und-Nebel* dekreet (7 december 1991).

2 Zie hierover : Herman BALTHAZAR, *De stand van het geschiedenisonderzoek betreffende de tweede wereldoorlog in België*, in *Ons Erfdeel*, 1971 (XIV) nr. 3, p. 55-59. Herman BALTHAZAR, *Het Centrum van de Tweede Wereldoorlog en het wetenschappelijk onderzoek in België : een balans*, in *Mededelingen* (Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog - afgekort NCWOII), 1990, nr. 20, bijlage, p. 5-12.

Betrokkenen en gespecializeerde wetenschappers weten dat relatief weinig geweten is. De paradoks dat men veel over iets moet weten om de grenzen van het gekende te zien is ook hier van kracht. Het besef van begrensdheid en onvolledigheid kan verlammend gaan werken. Wetenschappers die de filozofische aanbeveling dat gezwegen moet worden over wat niet (uitputtend) gekend is al te letterlijk nemen, falen evenwel in hun kommunikatieve, pedagogische of vulgarizerende taak. De vruchten van het wetenschappelijk werk, de (voorlopige) resultaten van het onderzoek moeten toegankelijk gemaakt en gepubliceerd, publiek gemaakt, worden. En die maatschappelijke opdracht mag niet eindeloos worden uitgesteld.

Wetenschappers moeten verhalen (vertogen, discours) konstrueren en doorvertellen. Verhalen over deelgebieden, zaken waarover bijna alles geweten is, zijn vaak te specialistisch. Het groot publiek wordt sterker aangesproken door verhalen over grote gehelen en verbanden. Maar die verhalen zijn dan weer veel speculatiever, voor een groot deel gebaseerd op hypotesen en stellingen die nog aan de werkelijkheid moeten worden getoetst. Blinde vlekken werden ingevuld door extrapolatie van het gekende of als dusdanig veronderstelde. Het ongekende werd zoals steeds in de sjablonen van het gekende (denkkaders en kennis) geperst. Deze **teoretisch** ongerechtvaardigde kennis-uitbreiding is dermate ingeworteld dat men er zich nog maar zelden rekenschap van geeft. **Praktisch** gezien is dat maar goed ook. Doorgedreven besef van onwetendheid werkt immers verlammend. Mensen moeten nu eenmaal handelen, ook wanneer ze over onvoldoende kennis beschikken om de effekten van hun handeling met enige mate van zekerheid in te schatten [3].

Wetenschappers beschikken over meer ruimte, tijd en training om zich te bezinnen over hun denken en denkresultaten. Hun verhalen zijn maar werkelijk nuttig (voor buitenstaanders en wetenschap) in zoverre ze blijven beseffen dat ze gebaseerd zijn op onvolledige, imperfekte kennisgegevens en hypotesen.

Wat *Nacht-und-Nebel* gevangenen betreft zou ik het weinige dat daarover geweten en gepubliceerd is kunnen navertellen. Ik zou een verhaal over, rond die verhalen kunnen konstrueren. Maar als specialist over de nazi-kampen weet ik dat die verhalen vele leemten en onzekerheden bevatten. Het onderzoek naar de NN-gevangenen staat, zeker wat België betreft, nog in zijn kinderschoenen. Het aantal NN-gevangenen is niet gekend en even weinig is geweten over de verschillende lijnen in veroordelingen en vonnissen, de verschillende wegen doorheen gevangenissen en koncentratiekampen, van hot naar her, alsof de nazi's zelf niet goed wisten wat ze met deze kategorie gevangenen moesten beginnen. Onverklaard ook blijft waarom bepaalde gevangenen wel en andere niet in de kampen terecht kwamen, waarom sommigen als NN-gevangenen

---

3 Zie daarover : C.L. KRUITHOF *Onwetendheid en sociaal gedrag*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1975.

ingeschreven werden in Duitse gevangenissen maar na hun transfer naar een KZ gekatalogeerd werden als *Zivilarbeiter* (Z.A.).

Een andere bron van de misvatting dat over de kampen alles geweten zou zijn is de enorme expansie van het Holocaust-onderzoek sinds de jaren zestig. Het gaat hier eigenlijk om een soort inhaalmaneuver. Voordien ging bijzonder weinig geschiedkundige aandacht naar het lot van de joden in de kampen. Dat is veranderd, men weet nu meer over de judeocide en de uitroeiingskampen dan over de koncentratiekampen en het lot van niet-joodse gevangenen. Voor verschillende landen beschikken we nu over verscheidene naamlijsten van opgesloten, weggevoerde en gerepatrieerde joden [4]. Er bestaan gedegen studies over ontstaan en evolutie van de jodenvervolging en -uitroeiing [5] en getuigenissen van overlevenden worden vrij systematisch geregistreerd en geanalyzeerd, ook in België [6].

Vergeleken daarmee is relatief weinig systematisch onderzoek verricht naar het lot van niet-joodse gevangenen. Er werd wel veel werk verzet maar het ontbreekt aan overzicht. Er gebeurde al heel wat onderzoek naar het lot van de Belgen in Dachau [7], Buchenwald [8] en Dora [9]. Er bestaan enkele verdienstelijke deelstudies over konvooien naar Neuengamme [10] en Buchenwald [11]. Enkele groepen van gevangenen van Breendonk werden nader bekeken en doorgelicht [12]. Maar het gaat hier om studies

---

4 Zie voor België : Serge KLARSFELD & Maxime STEINBERG, *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique*, Bruxelles/New York, Beate Klarsfeld Foundation, 1982, (NCWOII - LG 1/1).

5 De bibliografie terzake is welhaast onoverzichtelijk. Wat België betreft moet in de eerste plaats naar het werk van Maxime Steinberg verwezen worden.

6 De Auschwitz-Stichting levert wat dat betreft sinds 1990 belangrijk en interessant werk. Vermeldenswaard zijn ook de getuigenissen in *Partisans armés juifs*, Bruxelles, «Les Enfants des Partisans juifs de Belgique», 1991 (NCWOII 10.454).

7 Paul BERBEN, *Histoire du camp de concentration de Dachau (1933-1945)*, Bruxelles, Comité International de Dachau, 1976, (NCWOII B0667) - M. NYS, *La vie des Belges déportés au camp de concentration de Dachau*, Bruxelles, ULB, 1978, Licentiaatsverhandeling.

8 Daniël ROCHETTE & Jean-Marcel VAN HAMME, *Les Belges à Buchenwald*, Bruxelles, Pierre de Méyère, 1976 (NCWOII B2017).

9 Christine SOMERHAUSEN, *Les Belges déportés à Dora et dans ses kommandos*, Brussel, ULB, 1978, licentiaatsverhandeling, gepubliceerd : Brussel, Centre Guillaume Jacquemyns, 1979 (NCWOII B1541) - Brigitte D'HAINAUT & Christine SOMERHAUSEN, *Dora 1943-1945*, Bruxelles, Didier Hatier, 1991 (NCWOII 10473).

10 José GOTOVITCH, *Histoire de la déportation : le convoi du 22 septembre 1941. Introduction à l'étude de la déportation*, in *Cahiers d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, 1967, nr. 5, p. 95-126.

11 Josette DE BACKER & Alain BARONHEID, *Essai d'application de procédés mécanographiques en vue de l'étude de la déportation en Belgique. "Le convoi du 10.8.1944 vers Buchenwald"*, Bruxelles, ERM, 1967, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF28) - W. VAN ROMPAY, *Bijdrage tot de geschiedenis van de deportatie : het konvooi van 23 mei 1944 naar Buchenwald*, Bruxelles, VUB, 1975, licentiaatsverhandeling (Bestuur voor Oorlogsslachtoffers R752 - Tr. 260.332). Alice VERHAMME, *Les Belges déportés à Buchenwald en dehors des grands convois (de 1940 au 3 septembre 1944)*, Bruxelles, ULB, 1976, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF105).

12 Bert BOECKX, *Motivatie en profiel van de verzetsstrijder. Een collectieve biografie van Breendonkgevangenen uit de westelijke mijnstreek 1940-1944*, Gent, RUG, 1991-1992, licentiaatsverhandeling - Norbert BRACKE, *Sociaal-statistische studie over het concen-*

van zeer ongelijke waarde, niet altijd even betrouwbaar, soms verouderd en in elk geval niet verwerkt tot een bruikbaar geheel. Sinds kort kunnen we ook beschikken over een bestudeerde en meervoudige lijst van de Belgische gevangenen van Neuengamme [13]. Er kwam een eerste waardevolle aanzet voor de studie van het lot van Belgische vrouwen in de kampen [14] en een systematisch maar niet afgerond onderzoek naar de Belgische vrouwen in Ravensbrück [15]. De geschiedenis van de erkenning als politieke gevangene wordt bestudeerd [16]. Schrijver dezes werkt in opdracht van het Navorsings- en Studiecentrum aan een uitgebreide gekommentarieerde bibliografie van ooggetuigeverslagen van weggevoerde Belgen en uit België gedeporteerde personen.

Er blijven vele blinde vlekken, bijvoorbeeld het precieze aantal Belgen in de kampen, hun verdeling naar reden, moment en plaats van internering; het aantal doden, vrijgelatenen en teruggekeerden. Voor de meeste kampen hebben we nog steeds geen naamlijsten van de gedeporteerde en gerepatrieerde Belgen. Tot voor kort had niemand enig benul van omvang en samenstelling (interneringskategorie, -moment, -duur...) van het corpus ooggetuigeverslagen geschreven door Belgen. De Vlaamse leerboeken geschiedenis bevatten wat de nazi-kampen en de Holocaust betreft tal van onjuistheden en onterechte veralgemeningen. Niet bestudeerd ook werd de rol van de Belgen in de kampen, in het intern beheer en de verschillende gevangenenkomitees. Ook de verslaggeving door de Belgische media over de onthullingen over de kampen is braakliggend terrein. De terugkeer uit de kampen, de verwerking van de kampervaring door de betrokkenen

---

tratiekamp te Breendonk 1940-1944, Brussel, KMS, 1967, licentiaatsverhandeling, (NCWOII - BF 34) - An DAENINCK, *Het fort van Breendonk tijdens de Duitse bezetting (1940-1945). Een sociologische studie van de gedetineerden*, Brussel, VUB, 1988, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF356) - Tom DE DOBBELAER, *Motivatie en profiel van de verzetsstrijder. Een collectieve biografie van Gentenaars in Breendonk, 1940-1944*, Gent, RUG, 1991, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF410) - Bruno KENNES,- *Sociaal-statistische studie over het concentratiekamp te Breendonk. De vreemdelingen te Breendonk*, Brussel, KMS, 1978, licentiaatsverhandeling, (NCWOII BF338) - Claude PIRARD, *Description et analyse de la gestion nazie au Auffangslager Breendonk*, Louvain-la-Neuve, UCL, 1979, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF398) - Frédéric RENARD, *Les rescapés belges d'Auschwitz ayant transité par Breendonk. Témoignages*, Bruxelles, ERM, 1990, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF402) - Peter SCHOLLIERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de deportatie. Het konvooi van 8.V.44 naar Buchenwald*, Brussel, VUB, 1975, licentiaatsverhandeling, (NCWOII BF91) - Peter SCHOLLIERS, *De massale ontruiming van de SS-gevangenissen. De transporten van 8 en 23 mei 1944 naar Buchenwald*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1980, nr. 6, p. 119-148.

13 Victor MALBECQ, *Lijsten van de Belgen die in het kamp of in de kommando's verbleven*, Vriendenkring van Neuengamme, 1990, 20 delen.

14 Francine PLISNIER-LADAME, *Les Femmes belges dans les camps nazis*, Bruxelles, Amicale des anciennes prisonnières politiques et ayants droit du camp de Ravensbrück, 1990 (NCWOII BA9732).

15 *Fonds Ravensbrück (Mevrouw N. Erauw)*, inventaris NCWOII, T25 (opgemaakt door G. Van Den Berghe).

16 Pieter LAGROU, *De politieke strijd om het verzetsaureool. Verdienste en erkentelijkheid in het naoorlogse België (1944-1950)*, Leuven, KUL, 1989, licentiaatsverhandeling (NCWOII BF364).

en door de maatschappij, de frekwentie van het KZ-syndroom bij de teruggekeerden, even zovele blinde vlekken. Vermeldenswaard ook is de wanverhouding tussen wat over het ene en het andere kamp, over de ene en de andere interneringskategorie geweten is. Over de Belgische NN-gevangenen en over Flossenbürg bijvoorbeeld, is bijzonder weinig geweten, al ontbreekt het niet aan onderzoeksmateriaal. Ook onderzoek naar redenen en oorzaken van al deze blinde vlekken zou interessante inzichten kunnen opleveren.

Toch beschikken we, wat de nazi-kampen betreft, over een ware goudmijn. Het Bestuur voor Oorlogsslachtoffers herbergt een schat aan bronnenmateriaal die al door velen werd geraadpleegd. Maar dit Bestuur had en heeft geen geschiedkundige opdracht of doelstelling. Bij het opslaan, de ordening en verwerking van de gegevens waren andere dan wetenschappelijke criteria en prioriteiten doorslaggevend. Het grootste deel van de bronnen en de informatie werd nog niet geschiedkundig geordend. Er werd veel werk verricht, maar veel is jammer genoeg in de loop der jaren zoek geraakt. Zo werden bijvoorbeeld de oorspronkelijke kampdokumenten nagevlooid om het preciese aantal Belgen te becijferen, maar de resultaten van dit werk zijn zoek.

Tot slot ga ik iets dieper in op een konkrete blinde vlek. Uit de vele mogelijke voorbeelden kies ik er een dat samenhangt met het lot van de NN-gevangenen, met name de eindfase van de kampen. Die faze zette in feite reeds in eind 1942, begin 1943. De kerende krijgskansen noodzaakten de nazi's toen tot grootschaliger en doeltreffender ekonomische inschakeling van het potentieel aan arbeidskracht in de kampen. Mede daardoor zwol het aantal gevangenen enorm aan, maar gebrek aan middelen zorgde ervoor dat er geen nieuwe grote kampen kwamen. Dit alles leidde tot een ware explosie van buitenkommando's. Werkplaatsen, barakken en levensnoodzakelijke voorzieningen werden uit de grond gestampt, maar het ritme van de stroom gevangenen was niet bij te houden. De vreselijke toestanden uit de opbouwfaze van de grote kampen herhaalden zich, nu verscherpt door het toenemend gebrek aan middelen. In het laatste oorlogsjaar, mede door de toevloed van gevangenen uit kampen en kommando's die door de geallieerden waren ontzet, mondde dit uit in een gigantische chaos en een dramatische stijging van de sterftecijfers.

Deze ultieme faze is van groot belang voor de verklaring van het uiteindelijke lot van vele NN-gevangenen. De vele gevangenen in de tuchthuizen werden - mogelijk als een soort gijzelaars - steeds verder weggevoerd van door bombardementen bedreigde zones, naar andere tuchthuizen en kampen, die steeds overvoller geraakten. De geschiedenis van die ontruimingen en dodenmarsen moet nog geschreven worden [17].

---

17 Een lezenswaard, zij het onvolledig en deels onjuist, overzicht vindt men bij Konrad KWIET, *Dwaalweg naar het einde*, in *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 1970, band 6, afl. 90, «KZ», p. 2514-2520. Een interessante bijdrage tot de ontruiming en dodenmarsen betreft Flossenbürg : Peter HEIGL, *Konzentrationslager Flossenbürg, in Geschichte und Gegenwart. Bilder und Dokumente gegen das zweite Vergessen*, Regensburg, Mittelbayerische Druckerei- und Verlagsgesellschaft, 1989.

De ultieme faze wordt gewoonlijk gezien als de ontsporing van het «koncentrationaire systeem». Wat inhoudt dat het concentrationaire universum voordien een goed of perfekt geordend systeem zou geweest zijn. Men verliest uit het oog dat de kampen vele wisselende, evoluerende en soms tegenstrijdige funkties hadden, zelfs op hetzelfde moment (terreur, uitschakeling politieke tegenstander, afzondering, koncentratie, ekonomische exploitatie, uitroeiing). Die funkties werden bepaald door de tegenstrijdige doelstellingen van nazi-bonzen, interneringscategorieën, invloeden van buitenaf, geografische ligging, en dies meer. Deze funkties en de ermee samenhangende ordening gingen in de ultieme faze teloor. De kampen en de gevangenen werden een blok aan het been, een dood gewicht, ook in ekonomisch opzicht. Eén funktie werd evenwel steeds sterker benadrukt, de gijzelingsfunktie, het gebruik van gevangenen als ruil- of chantagemiddel.

De ultieme faze van de kampen stemt niet overeen met het gangbare beeld van de feilloze systematische organizatie van het kampuniversum. Integendeel, de chaos van de laatste maanden had alles te maken met de onvolkomenheid van de kamporganizatie, het tekort aan planning en systematiek. Vele kampen en kommando's waren inderhaast opgericht, voor wisselende doeleinden en doelgroepen. De infrastruktuur van de kampen was niet voorzien op de enorme aantallen gevangenen. De overbevolking werkte epidemieën in de hand die - gezien de oorlogssituatie en BIJ BEHOUD VAN DE KAMPEN - alleen nog op onmenselijke en misdadige manier bestreden kónden worden, bijvoorbeeld door duizenden tyfuszieken naar de gaskamers te sturen (zoals Mengele in Auschwitz deed). De bij de vroegere funkties horende regeling werd niet of veel te laat afgestemd op de vele veranderingen en evoluties. Vandaar bijvoorbeeld dat de strikte ordelijkheid (met de *Bettenbau* als het meest treffend voorbeeld) uit de begindagen van het Dachau uit 1933 in sommige kampen nog in 1945 moest nageleefd worden, ook al ontbraken toen alle voorwaarden om eraan te kunnen voldoen. Die starheid, het gebrek aan funktionele planning en ordening, verlaagde de funktionaliteit van de kampen en, gekoppeld aan komplete onverschilligheid voor het lot van gevangenen, vergrootte dit hun leed mateloos. De systeemstarheid werd door het gros van de gevangenen intentionalistisch geïnterpreteerd. Het behoud van niet naleefbare regels en normen zien ze als een welbewuste en uitgekiende foltermaatregel.

Over de ultieme faze van het koncentrationair universum doet een hardnekkig verhaal de ronde, het HIMMLER-BEFEHL. Heinrich Himmler zou in de laatste oorlogsmaanden bevolen hebben alle NN-gevangenen, alle joodse gevangenen of àlle gevangenen - al naargelang de kategorie waartoe iemand behoorde - af te maken. In de meeste ooggetuigenverslagen van KZ-gevangenen wordt gewag gemaakt van een of ander uitroeiingsbevel. In de kampen deden zeer verschillende geruchten de ronde over de wijze waarop de gevangenen afgemaakt zouden worden: door bombardement, vergiftiging, verdrinking of dynamitering van barakken of tunnels.

Geschiedkundig onderzoek naar dit *Himmler-Befehl* leverde niets konkreets op. Wel zeker is dat Himmler vanaf november 1944 onder bepaalde voorwaarden bereid bleek de gevangenen aan de geallieerden over te dragen. Andere nazi-bonzen hadden eerder al stappen gezet om joden tegen goederen om te ruilen, maar die plannen stuitten aanvankelijk op wantrouwen en behoedzaamheid van joodse leiders, later op de weigering van Britten en Amerikanen om met de nationaal-socialisten te onderhandelen en de onwil om de vele eventueel vrijkomende joden te herbergen. De onderhandelingen tussen vertegenwoordigers van Himmler en graaf Folke Bernadotte (neef van de Zweedse koning, ondervoorzitter van het Zweeds Rood Kruis) leidden tot de bevrijding van vele Skandinavische gevangenen en verscheidene Franse en Belgische gevangenen van Ravensbrück [18]. Himmler zou deze min of meer inschikkelijke houding herzien hebben nadat gevangenen van Buchenwald, kort na hun bevrijding (11 april 1945), het nabijgelegen Weimar hadden geplunderd en Duitse burgers hadden gemolesteerd [19]. In sommige toen nog niet bevrijde KZ ontstond daarop het gerucht dat daarom bevolen werd de gevangenen te evacueren in plaats van ze uit te leveren. In ooggetuigeverslagen wordt het evacuatiebevel doorgaans aangevuld met de zinsnede «geen gevangene mag levend in handen van de vijand vallen», maar de grond van het bevel, «omdat gevangenen zich gruwelijk gedragen hadden tegenover de burgers in Buchenwald» wordt meestal weggelaten. Dit 'Himmler-bevel' werd kort na de bevrijding van Dachau afgedrukt in een mededelingsblad van het internationaal gevangenenkomitee. Blijkens deze publikatie zou het beruchte bevel op 14 april per telegram of telex verstuurd zijn aan alle kampkommandanten. De vroegtijdige verspreiding van de tekst van het «Himmler-bevel» onder gevangenen, nog in het kamp, vergrootte de bekendheid ervan en dat verhoogde op zijn beurt het geloof dat eraan gehecht werd.

Er werd nog steeds geen systematisch bronnenonderzoek verricht naar dit finaal uitroeiingsplan. Vele overlevenden poneren het als onbetwijfelbare waarheid, sommige geschiedkundigen nemen het kritiekloos over, zonder konkrete bronverwijzing [20]. We weten niet of in april 1945 al dan niet zo'n bevel uitgevaardigd werd. Bepaalde gegevens zetten het mogelijke bestaan van zo'n bevel kracht bij, andere wijzen in tegengestelde richting.

---

18 Folke BERNADOTTE, *Het einde*, Den Haag, M.C. Stock, 1945 - N. Chr. DITLEFF, *Da Tysklands' fangene ble reddet*, Oslo, 1955. Dit relaas van de Noorse minister Ditleff over de redding van de Skandinavische KZ-gevangenen werd uitvoerig besproken in *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, nr. 34, 1959, p. 45-47.

19 Raul HILBERG, *La destruction des juifs d'Europe*, Paris, 1988, p. 848-853 - Michael MARRUS, *The Holocaust in history*, New York, 1989, p. 195-196.

20 Een recent voorbeeld is Jon BRIDGMAN, *The End of the Holocaust. The Liberation of the Camps*, London, Batsford, 1990. Ongewild somt de auteur de vele uitzonderingen op de door hem aanvaarde regel op, de velen die toch overleefden, maar hij doet zelfs geen poging om te verklaren hoe dat mogelijk was.

De waarschijnlijkheid van zo'n bevel wordt ogenschijnlijk verhoogd door een aantal onbetwijfelbare slachtpartijen. Na de ontruiming van Auschwitz werden op 20 januari 1945 in Birkenau een tweehonderdtal jodinnen gefusilleerd. In Sonnenburg werden eind januari meer dan 800 gevangenen, waaronder Belgische NN-gevangenen, met een nekschot afgemaakt. In Ravensbrück werden eind februari talloze zieken en zwakken vergast. In Dora-Mittelbau werden direkt na de evacuatie (4 april 1945) enkele vooraanstaande kommunisten vermoord. In Ohrdruf, een kommando van Buchenwald, werden op 4 of 5 april 1945 twee tot drie duizend gevangenen koelbloedig afgemaakt [21]. Deze beestachtige moorden gebeurden evenwel alle vóór het *Himmler-Befehl* zou gegeven zijn. Alleen de massamoorden nà de bevrijding van Buchenwald kunnen hier in rekening gebracht worden. Op 13 april 1945 werden gevangenen op dodenmars in Gardelegen een schuur ingejaagd en levend verbrand. Midden april werden een tweehonderdtal gevangenen afgeslacht in het werkkamp Thekla [22]. In Neuengamme werd tussen 21 en 23 april een kleine groep leidinggevende socialistische verzetslui opgehangen, omdat ze als *Geheimnisträger* te veel wisten [23].

De meeste van deze slachtpartijen gebeurden dus niet in de grote kampen maar in afgelegen kommando's of op dodenmars, met andere woorden op initiatief van SS-ers die niet meer in verbinding stonden met hun hoofdkamp, laat staan met Himmler of Hitler. Daarenboven dient men rekening te houden met de tijd nodig om, in reaktie op de gebeurtenissen in Weimar, een bevel uit te vaardigen en te verspreiden, alsook met de (on)mogelijkheid van die verspreiding in een land dat toen één grote puinhoop was.

Mauthausen, het laatste kamp dat door de geallieerden werd bevrijd, enkele dagen na de zelfmoord van Hitler op 30 april, is een interessant voorbeeld. Over Mauthausen werd en wordt door talloze overlevenden en historici [24] met grote stelligheid beweerd dat Frank Ziereis, de kampkommandant, tot op het allerlaatst van plan was alle gevangenen uit te roeien. Een bevel van Hitler of Himmler zou aan de basis gelegen hebben [25]. In teorie zou het einde van Mauthausen uitsluitsel kunnen bieden over de kwestie of Hitler dan wel Himmler bevel gegeven had alle gevangenen uit te roeien. Kwam het bevel oorspronkelijk van de *Führer*, dan had Himmler na diens zelfmoord *in principe* enkele dagen de tijd om een tegenbevel uit te vaardigen. In een artikel dat Karl Brousek aan het Himmler-bevel in verband met Mauthausen wijdde [26], wordt de mogelijkheid van het be-

---

21 Robert ABZUG, *Inside the vicious heart. Americans and the liberation of naziconcentration camps*, New York, 1985, p. 21-30.

22 ABZUG, *op. cit.*, p. 74-80.

23 Werner JOHE, «Das KL Neuengamme», in *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager*, Stuttgart, 1970, p. 38.

24 Bijvoorbeeld Jon BRIDGMAN, *op.cit.*, p. 88-93.

25 Dat het ook kon voortkomen uit een individueel initiatief van Ziereis wordt gewoonlijk buiten beschouwing gelaten.

26 Karl BROUSEK, *... Wir werden verlieren, aber ihr kommt auch dran ! Zur Befreiung Mauthausens - Häftlingswiderstand - Liquidierungspläne - Rettermythos*, in *Zeitgeschichte*, 17 (1989), 2, p. 114-125.

staan van een 'Nero'-bevel (van Himmler of Hitler) op ernstige wijze in vraag gesteld en weerlegd. Brousek laat ook weinig heel van het verhaal van Louis Haefliger [27], een afgevaardigde van het Internationale Rode Kruis, die beweert tienduizenden Mauthausen-gevangenen gered te hebben door, toen hij het uitroeiingsplan vernam, het Amerikaanse leger te alarmeren.

Vele faktoren kunnen het ontstaan van het **gerucht** over een Himmler-bevel verklaren. Zo'n bevel lag in de lijn van de verwachtingen van gevangenen én SS. Naarmate het einde naderde groeide de besluiteloosheid bij de van het opperbevel afgesneden SS. In Flossenbürg bijvoorbeeld schreeuwde in maart 1945 een dronken SS-officier op de appèlplaats dat, mocht Hitler de oorlog verliezen, alle gevangenen afgemaakt zouden worden. De kampkommandant hield een toespraak om het gerucht te ontkrachten, maar de gevangenen geloofden geen woord van wat hij zei [28].

Bij de gevangenen namen uitputting, onrust, doodsangst en defaitisme zienderogen toe. Het Himmler-bevel bevestigde en rechtvaardigde (achteraf) hun afgronddiepe doodsangst, onderstreepte het ongeloof van sommigen over de mogelijkheid van «wedergeboorte», het herwinnen van hun vrijheid. Uit ooggetuigeverslagen en dagboeken blijkt dat gevangenen lang vóór april 1945 overtuigd waren dat ze het kamp nooit levend zouden verlaten [29]. Weinigen konden inzien dat de nazi-bonzen andere zaken aan hun hoofd hadden [30]. Velen bleven er zelfs na de bevrijding van overtuigd dat ze vermoord hadden moeten worden [31]. Die overtuiging

---

27 Alfons MATT, *Einer aus dem Dunkel - die Befreiung des Konzentrationslagers Mauthausen durch den Bankbeamten H.*, Berlin/Darmstadt/Wien, 1988.

28 Harry NAUJOKS, *Mein Leben im KZ Sachsenhausen 1936-1942*, Berlin, 1989, p. 343 - Hugo WALLEITNER, *Zebra. Ein Tatsachenbericht aus dem Konzentrationslager Flossenbürg*, Bad Ischl, [1946], p. 178.

29 De gevestigde gevangenen in Buchenwald waren er altijd al van overtuigd dat niemand het kamp levend zou verlaten en die overtuiging speelde een rol bij de beslissing de macht van de SS op 11 april over te nemen (zie bijvoorbeeld : Jean MOUSSÉ, *La planète Buchenwald*, in *Etudes* (Revue mensuelle), deel 362, nr. 3, maart 1985, p. 337). In de Belgische film *Forçats d'honneur (Le chemin de Buchenwald)* die E.G. De Meyst in 1946 draaide op basis van gegevens verstrekt door Belgische overlevenden van Buchenwald, nemen de gevangenen de macht over van de S.S.. De regisseur laat de *Lagerälteste* (leider van de gevangenen) een telefoontje beantwoorden van een Duits generaal die informeert of de gevangenen geëvacueerd werden. De *Lagerälteste* verzekert de generaal dat hij gerust mag zijn, alle gevangenen werden uitgeroeid ! Meldenswaard is nog dat voor het draaien van deze film delen van Buchenwald werden gerekonstrueerd in een vallei in Audergem, aan de rand van het Zoniënwoud.

30 Wanda POLTAWSKA, *And I am afraid of my dreams*, New York, 1987, pp. 131, 136, 141, 153-155.

31 Bijvoorbeeld Constance LIEGEOIS, *Calvaire de femmes*, Ciney, 1945, pp. 119-121. Dezelfde overtuiging leefde ook onder Nederlandse gevangenen in Japanse kampen. Kousbroek schrijft daarover: «Ik ben alle mythes weer tegengekomen: de bevrijding kwam nog net op tijd - de Japanners hadden alles al in gereedheid gebracht om ons tot de laatste man af te maken, de massagraven waren al gevragen» (Rudy KOUSBROEK, *Het Oostindisch kampsyndroom*, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, p. 367).

stond natuurlijk in schrille tegenspraak met het feit dat ze toch overleefd hadden. Een dissonantie die ze probeerden te reduceren door de meest uiteenlopende «verklaringen». De nazi's zouden geen benzine of geen munitie meer gehad hebben om de kampen te bombarderen [32], de geallieerden waren te dicht genaderd, de gevangenen werden geëvacueerd om elders uitgeroeid te worden [33].

Zámečník, overlevende en historicus, meent dat hij aan de hand van mededelingsbladen die gevangenenkomitees in bepaalde kampen verspreidden, het bestaan van het Himmler-bevel kan bewijzen [34]. Het in Dachau verspreide gerucht zou zijn oorsprong gevonden hebben in een rapport van een SS-officier over zijn zending in Flossenbürg. De kommandant van Flossenbürg zou hem op 22 april gezegd hebben dat Himmler vijf dagen eerder bevolen had het kamp niet over te geven maar de gevangenen naar Dachau te evacueren. Zámečníks betoog is weinig overtuigend, hij somt overigens zelf enkele argumenten op (p. 230-231) die zijn stelling ondergraven [35].

De meeste kampen werden zonder slag of stoot aan de geallieerden overgedragen, zieken werden doorgaans achtergelaten. Aan hun lot overgelaten kwamen velen om, maar velen werden alsnog bevrijd. Merkwaardig ook is dat in sommige kampen naamlijsten van de gevangenen gedetailleerd werden bijgehouden tot het bittere eind. In het vreselijke Ravensbrück werden sommige gevangenen die op het einde op transport werden gesteld nog tegen tyfus ingespoten [36]. Zaken die toch moeilijk te rijmen zijn met een ultiem uitroeiingsbevel.

De houding van de kampkommandanten in de ultieme faze moet grondig onderzocht worden. Enkele leidinggevende kamp-SS-ers hebben na de oorlog geprobeerd zich wit te wassen door er zich op te beroepen dat ze het bevel alle gevangenen uit te roeien niet hadden opgevolgd [37]. Maar de houding van de kampcommandanten wijst verre van altijd en zeker niet ondubbelzinnig in de richting van een uitroeiingsplan. Jozef Kramer bijvoorbeeld, de laatste kommandant van Bergen-Belsen, rapporteerde op 1 maart 1945 omstandig aan *SS-Gruppenführer* Glücks over de katastrofe die te gebeuren stond indien niet meteen bepaalde maatregelen

---

32 Heinz HEGER, *De Mannen met de roze driehoek*, Amsterdam, 1982, p. 113.

33 George TOPAS, *The iron furnace. A holocaust survivor's story*, Lexington (Kentucky), 1990, p. 248 - Claire VAN DEN BOOM, in *Résistance à Ravensbrück*, Warschau, 1973, p. 193.

34 Stanislav ZÁMEČNÍK, *Kein Häftling darf lebend in die Hände des Feindes fallen*, in *Dachauer Hefte*, (1985), 1, «Die Befreiung», pp. 219-231.

35 Zie voor het einde van Flossenbürg en een kritische analyze van het 'Himmler-Befehl' met betrekking tot dit kamp : Toni SIEGERT, *Das Konzentrationslager Flossenburg. Gegründet für sogenannte Asoziale und Kriminelle*, (*Bayern in der NS-Zeit. 2. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*), München, 1979, p. 483, noot 130.

36 *Les prisonnières accusent la barbarie nazie*, Bruxelles, (1945), p. 35.

37 Manfred BORNEMANN & Martin BROSZAT, *Das KL Dora-Mittelbau*, in *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager*, Stuttgart, 1970, p. 195.

werden getroffen [38]. In zijn verslag stelt Kramer konkrete maatregelen voor en hij voorspelt vrij gedetailleerd wat, toen zijn aanbevelingen geen gevolg kregen, gruwelijke werkelijkheid werd.

Toen graaf Folke Bernadotte in november 1944 aan zijn opdracht begon twijfelde hij geenszins aan het toen gangbare gerucht [39] dat de nazi's «in geval van ineenstorting van Duitsland van plan waren de gevangenen in de kampen op te ruimen, om de naaste getuigen van alles wat zich daar had afgespeeld te elimineren» (Bernadotte, 18-19). In de periode van 18 februari tot 23 april 1945 voerde Bernadotte verscheidene gesprekken met Kaltenbrunner, von Ribbentrop, Schellenberg en Himmler. In zijn mémoires geeft Bernadotte die gesprekken vaak verbatim weer. Er is geen spoor in te vinden van een finaal uitroeiingsplan. Wel duidelijk wordt dat Himmler verregaande bereidheid toonde om bepaalde groepen gevangenen te **laten** redden, dat Kaltenbrunner deze plannen probeerde te dwarsbomen en dat Hitler er zich fel tegen kantte als hij er al weet van kreeg (Bernadotte, 58-59, 80, 82). Himmler had eind maart of begin april 1945 een bevel van Hitler om Buchenwald, Bergen-Belsen en Theresienstadt te voet te evacueren naast zich neergelegd (Bernadotte, 84). Op die beslissing kwam hij terug na de bevrijding van Buchenwald. Uit een onderhoud dat Bernadotte goed een week nadien met Himmler had blijkt dat Himmler zijn veranderde houding toeschreef aan «schandelijke praatjes» over Duitse bewakingstroepen die op de geallieerden zouden gevuurd hebben (Bernadotte, 88) [40]. Belangrijker is dat Bernadotte op 19 april 1945 - met andere woorden twee of vijf dagen nadat het *Himmler-Befehl* zou zijn uitgevaardigd - toelating kreeg om de op zijn verzoek in Neuengamme geconcentreerde Skandinavische gevangenen te evacueren en ook de kans kreeg om dat te doen (Bernadotte, 88-89). Nog een dag later gaf Himmler zelfs toelating om Françaises en andere gevangenen uit Ravensbrück weg te halen (Bernadotte, 91). De tese van het *Himmler-Befehl* is hiermee niet afdoend weerlegd (Himmler kan een uitroeiingsbevel gegeven hebben én bepaalde gevangenen om bepaalde redenen gespaard hebben), maar de tese wordt er in elk geval door afgezwakt en nog onwaarschijnlijker.

Het *Himmler-Befehl* doet denken aan projektie van onze angsten in de intenties van de SS. WIJ zouden ons schamen over de kampen, WIJ zouden onze misdaden willen verbergen. Het apocalyptisch bevel past in een intentionalistische, diabolizerende interpretatie van het Derde Rijk en van de vijand. De chaos en de stijging van het sterftecijfer in de laatste oorlogsmaanden worden voorgesteld als het resultaat van een beslissing of plan. De dodenmarsen bijvoorbeeld worden afgeschilderd als doelbewuste uitroeiingstochten, waarbij men vergeet dat die evacuatietransporten pas

---

38 *The Trial of Josef Kramer and 44 Others*, in *The Belsen Trial*, Raymond Phillips (ed.), Londen, 1949, p. 163-166.

39 Vermeld in DITLEFF, *op. cit.*

40 Volgens Himmlers fantasierijke verklaring hadden de geallieerden daarop het vuur geopend op het kamp, een deel van de barakken zou in brand gevlogen zijn en dat zou verklaren dat in het kamp zoveel verkoolde lijken gevonden werden !

achteraf dodenmarsen werden genoemd, toen de dramatische gevolgen bekend raakten van deze, gezien de oorlogssituatie, voorspelbaar onuitvoerbare en moorddadige tochten. Intentionalizering is een oeroude manier om wat (nog) niet doorgrond is alsnog te verklaren. Door chaos als gewild voor te stellen houdt hij op chaos te zijn. Hij wordt orde, gewild door een duivels of goddelijk wezen (denk aan de scheppingsverhalen in de verschillende godsdiensten). Dit denken in termen van intenties en bedoelingen is een van de vroegste vormen van het menselijk denken, zowel fylo- als ontogenetisch. Het is een onvermijdelijk produkt van relatieve onwetendheid en gebrek aan verklaringsmiddelen. De geschiedenis van godsdiensten, filozofie en wetenschappen (b.v. katastrofe-teorieën over ontstaan en vorm van heelal en wereld) leert dat eschatologisch en apocalyptisch denken hiervan uitingen zijn.

Wat het Himmler-bevel betreft is voorlopig slechts één konklusie mogelijk : non liquet. Om uitsluitsel te krijgen moet de chaos van de laatste maanden grondig bestudeerd worden. Hoevelen werden in de laatste oorlogsmaand koelbloedig en massaal afgeslacht, hoevelen niet en waarom ?[41]

Dit onderzoek naar de werkelijke toedracht is niet van belang ontbloot. De verschillende verklaringen voor de katastrofale sterftecijfers herbergen een eigen «filozofie», ze brengen verschillende konklusies voort en maken tegengestelde lessen mogelijk. Het *Himmler-Befehl* is iets uitzonderlijks en diabolisch. De dood van honderdduizenden wordt in deze interpretatie geduid als iets dat zich niet noodzakelijk herhalen zal. Intentionalistische stellingen personifiëren, veruitzonderlijken wat ze verklaren. Ze lichten gebeurtenissen uit de geschiedenis, maken ze incidenteel, iets waaruit geen lessen hoeven of kunnen getrokken worden. Ze bagatelliseren de gebeurtenissen die ze beweren te verklaren.

De desorganizatie-hypotese, de stelling dat de situatie en de chaos de SS boven het hoofd was gegroeid, leert iets over de gevaren op langere termijn van massale vrijheidsberoving en discriminatie. Het einde van de nazi-kampen toont aan dat er géén bovenmenselijke (diabolische) kracht bestond die alles onder kontrole hield, dat met andere woorden mensen ook in het kwade nooit meer zijn dan leerling-tovenaars.

---

41 Dit artikel bleef twee jaar in de 'ijskast' liggen. Ondertussen heb ik de mémoires en rapporten gelezen van westerse personaliteiten die vanaf de tweede helft van 1944 met Himmler onderhandeld hebben. Aan de hand van deze bronnen rekonstrueerde ik wat er in de laatste oorlogsweken met de kampen gebeurd is. Als men dit koppelt aan wat hierboven werd uiteengezet, dan volgt daaruit met relatief grote zekerheid dat het **Himmlerbevel om alle gevangenen uit te roeien** een myte is. Zie hierover mijn artikel *'Het einde van de kampen en van een mythe'*, in *Spiegel Historiael. Themanummer: Nieuwe visies op de Tweede Wereldoorlog in Nederland en België*, maart/april 1994, p. 156-160.